

Tilovova Muyassar Yo'ldosh qizi.

F.f.f.d. dots. Turon universiteti o'qituvchisi

Badiiy ijod fenomenologiyasida ijodkor va o'quvchi ongi hamkorligi masalasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada falsafa, adabiyot va psixologiya fanlarining omuxtaligiga e'tibor qaratgan holda, badiiy ijod fenomenologiyasining nazariy asoslari talqini tahlil qilingan. Badiiy ijod hodisasi asarning yaralishi bilan tugamaydi. Bu jarayon mahsulotni qabul qiluvchining fikrlari bilan davom etadi. Har bir ijodkor borliq fenomenlarini ongida o'zgacha sintezlaydi. Shu o'rinda o'quvchi ham shunday. Muallif nazarda tutgan g'oyani o'quvchi u istaganidek qabul qilmasligi mumkin. Yozuvchi o'zi qabul qilgan olamni badiiylashtirgan holda qayta ishlab beruvchidir. Adib xarakteri, shaxsiyati, individual xususiyatlari qahramonlari psixologiyasiga ko'chib, tasvir usullariga ta'sir qiladi. Ijodining ilk davrida shakllanishni boshlagan ijodiy uslubi kamdan-kam holatdagina o'zgarishi mumkin. Chunki yozuvchi, shoir, umuman, san'atkor xarakteri va shaxsiyatidan kelib chiqib, ular qolipi doirasida obrazlar yaratadi. Badiiy ijod hodisasida muallif–matn– o'quvchi birligi birday ishtirok etadi.

Annotation: This article analyzes the interpretation of the theoretical foundations of the phenomenology of artistic creation, paying attention to the depth of philosophy, literature and psychology. The event of artistic creation does not end with the creation of the work. This process continues with the thoughts of the recipient of the product. Each creator synthesizes the phenomena of existence in his mind in a different way. In this place, the student is also like that. The idea intended by the author may not be accepted by the reader as he wants. The writer reproduces the world he has adopted by articulating it. The writer's character, personality, and individual characteristics move to the psychology of his characters and affect the methods of depiction. His creative style, which began to form in the

early period of his work, can rarely change. Because the writer, poet, artist in general creates images within their mold based on their character and personality. The unity of author-text-reader participates in the event of artistic creation.

Kalit so'zlar: fenomen, fenomenologiya, ong, ongosti, ongsizlik, tasavvur, gallyutsinatsiya, psixik holatlar, psixoanalitika, Kant, Gegel, Husserl, Z. Freyd.

Key words: phenomenon, phenomenology, consciousness, unconsciousness, imagination, hallucination, mental states, psychoanalytics, Kant, Hegel, Husserl, Z. Freyd.

Kirish. Badiiy ijod hodisasiga insoniyat tarixida adabiyot va ijodkorlik boshlanganidan beri ta'rif berib kelinadi. Badiiy ijod fenomenologiyasi sodda qilib tushuntirilganda ijod hodisasi, bu jarayonda ishtirok etuvchi omillar, uni yuzaga keltiruvchi sabablar, yaratuvchining psixik holatlari, qabul qiluvchining muallif tajribasi orqali uzatilgan signallarga nisbatan reaksiyalari talqinini tahlil qiladi. Badiiy ijod hodisasi – tahlil qilish o'ta murakkab bo'lgan jarayon. Chunki ijodkor ayni bir qolip, bitta metod doirasida yozmaydi. Unga metod haqida o'ylashning keragi ham yo'q. Ijodkor borliqdan qabul qilgan fenomenlarini matnga aylantiradi. Badiiylik, bo'yoqdorlik, ta'sirchanlik kabi unsurlarni qo'shib qayta ishlaydi. Biz odatda badiiy ijodni muallif tomonidan asarning yaratilish jarayoni deb tushunamiz. Ammo asarning yaralishi bilan badiiy ijod hodisasi to'xtab qolmaydi. Bu jarayon mahsulotni qabul qiluvchining fikrlari bilan davom etadi. Hech bir o'quvchi badiiy asarni o'qib reaksiya bildirmay o'tmaydi. Uning fikrlari qanchalik jo'n, qanchalik sodda bo'lmasin asarga nisbatan o'z bahosi mavjud. Adabiyot qonuni shu tartibda ishlaydi. Ijod hodisasiga faqat adabiy nuqtayi nazardan qaray olmaymiz. Bu jarayonga inson ruhiyatini o'rganuvchi psixologik va falsafiy yondashuvlarsiz kirishib bo'lmaydi. Maqolada falsafa, adabiyot va psixologiya fanlarining omuxtaligiga e'tibor qaratgan holda, badiiy ijod fenomenologiyasining nazariy asoslarini tahlil qilishga urindik.

Kalit so'zlar. Metodologiya, metod, usul, uslub, germeneytika, fenomenologiya, ong osti, badiiy matn, ishlab chiqaruvchi va qabul qiluvchi tafakkur, psixoanaliz

Key words: Methodology, method, style, hermeneutics, phenomenology, subconscious, literary text, productive and receptive thinking, psychoanalysis

Kirish. Badiiy ijod erkinligi insonning ajralmas huquqlaridan biridir. U ijod orqali o'zini shaxs sifatida namoyon qilib, jismoniy imkoniyati bilan bog'liq cheklovlar, ijtimoiy hayot cheklovlaridan xalos bo'ladi. Demak, badiiy ijod zamon va makondan tashqarida yuzaga kelmaydi. Inson ijodi ijtimoiy muhit, iqtisodiy, siyosiy sharoitlar, madaniyat darajasi, geografik joylashuvi va mavjud estetik tamoyillarning butun guruhi mahsuli hisoblanadi. Bu jarayonda ko'plab insonlar birday tushungan qonuniyatlarni ostin-ustun qiluvchi erkin shaxs harakati sodir bo'lganida ijodkorlik yuzaga chiqadi. Yangi fikr, yangi g'oyalar doim qabul qilingunicha to'siqqa uchragan. Ijodkor atrofdagilardan ko'ra o'zgaracharoq fikrlovchi kishidir. Urush ketayotgan jang maydonida barcha qonni va o'limni ko'rsa, u qurollar yonida ungan bir gulni ko'rib sevinishi, barcha odam gulzorda ko'zni quvnatuvchi gullarni ko'rsa ijodkor oyoq ostida ezg'ilanib ketgan bir maysani ko'rib iztirob chekishi mumkin. Badiiy ijod tufayli inson faqatgina moddiy jihatdan zarur bo'lgan mahsulotlar emas, uning ruhiyatiga ozuqa beradigan yangi narsani yaratadi. Badiiy ijod insonga o'zini noyob, o'ziga xos va erkin mavjudot sifatida his qilish, shaxs bo'lib shakllanish imkonini berdi.

Adabiyotlar tahlili. Badiiy ijod hodisasining sodir bo'lishi, matn yaratilishi ustida uzoq zamonlardan beri bahs yuritiladi. Ushbu hodisaning kelib chiqish sababini ko'plab olimlar o'rganib chiqqan. G.Flober ijodkor psixologiyasi bilan bog'liq gallyutsinatsiya va tasavvur jarayonlarini, Per Janet, Zigmund Freydlar esa psixoanalizni tadqiq qilishadi. Amerikalik psixolog F.Berron o'tkazgan tajribada yozuvchining emotsionalligi, sezgisi aqldan ustunligi ko'rsatiladi. Ular hislardan ko'ra aqlni ustun qo'yadilar. Qadimgi yunon faylasuflari ijodkorni "xudo ilhomlantirgan" deya talqin qilishganda badiiy ijoddagi ongsizlik hodisasini nazarda tutishgan. Shelling bu haqda shunday yozadi: "ijodkor beixtiyor, hatto o'zining ichki istagiga zid ravishda ijod hodisasiga aralashadi". Yuriy Borev "Estetika" darsligida ijodiy jarayon ijodkor ilhomlanish holatida bo'lganda samarali bo'lishini yozadi. Fikrlar ravshanligining ijodiy-psixologik holatida hayot

muammolarining mohiyatini chuqur anglash, ongda to'plangan borliq to'g'risidagi badiiy tajriba beixtiyor tashqariga chiqib, matnga aylanadi. XVIII asrda nemis klassik falsafasining atoqli namoyandasi I.Kant eng mukammal, rivojlangan va tugal ijodkorlik konsepsiyasini yaratdi va uni "Tasavvurning ishlab chiqarish qobiliyati" deb nomlab, ijodiy faoliyatni tahlil qildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada germeenitk, psixologik, fenomenologik, avtobiografik metodlardan foydalanilgan. Fenomenologik metodning boshqa metodlardan farqi, uning adabiy-nazariy asoslari, kelib chiqishi va rivojlanish tarixi ko'rsatib o'tilgan.

Natijalar va ularning tahlili. Badiiy ijod psixologiyasi va badiiy ijod fenomenologiyasi individualdir. Ularga nisbatan bitta umumiy qonuniyatni joriy qilib bo'lmaydi. Chunki har bir ijodkor borliq fenomenlarini ongida o'zgacha sintezlaydi. Kimdir oq rangda qorani, qorada oqni ko'radi va o'z qarashlarini o'quvchiga yuqtirishga urinadi. Bir asarni barcha birdek qabul qilmaydi. Badiiy asarning o'quvchisi qancha bo'lsa, u haqida shuncha fikr, shuncha hukm mavjud. Qaysinidir mutlaq to'g'ri yoki xato deb qabul qilmaslik kerak.

Badiiy ijod hodisasidek murakkab jarayonga beriladigan ta'riflar munozarasi antik davrdan bugungi kungacha davom etayotgan bo'lsa-da, biror fikrni mutlaq to'g'ri deb qabul qilib, boshqasini chetga surib qo'yolmaymiz. Chunki ijodkor o'z ongi qabul qilgan fenomenlar bilan bir qatorda borliqdagi mavjud narsalardan ham nusxa ko'chiradi. Badiiy ijod hodisasiga ta'sir etuvchi tashqi omillarni rad qilib bo'lmaydi. Ijod paydo bo'libdiki, ijodkor va jamiyat o'rtasida muvossiz qarama-qarshilik mavjud. Bu bahs hamon tugamagan. Jamiyat, ijtimoiy tuzum tomonidan rasman tan olingan asarlar umumbashariy bo'lmaydi. Nega jamiyat badiiy ijodni o'z talablariga bo'ysundira olmayapti? Bu savollar badiiy ijod hodisasi haqida jiddiy o'ylashni talab qiladi. Javoblar esa ijodkorning ijod jarayonidagi falsafiy mushohadalari, psixik holatlari, ongidagi borliq to'g'risidagi fenomenlar bilan bog'liq momentlarda aniqlanadi. Ijodning psixologik mexanizmida muallifning e'tirof etilishga bo'lgan ehtiyoji (yozuvchi garchi ochiq aytmasa-da yozayotgan asarining shon-shuhrat keltirishini istaydi), yaqin kishisi bilan tajriba yoki taassurot

almashish istagi, ichki ozodligini kimningdir ruhiyatiga singdirish istagi muhim rol o'ynaydi. Bu jarayonni tasavvursiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Tasavvur xotirada saqlangan g'oyalar va taassurotlar zanjirini uyg'unlikda ijodiy qayta tiklash imkonini beradi. Tasavvur tufayli muallifning ongida jonli suratlar paydo bo'ladi. Qahramonlarining yuzi hayajonlanadi, bezovtalanadi, obrazlarning suhbatlari, iztirobli monologlari, yig'ilari qulog'iga chalinib turadi. Muallif badiiy ijod hodisasida real borliqdan chekinib, o'zi yaratayotgan asar atmosferasining ichida yashaydi. Ijodiy tasavvur estetik zavq bag'ishlaydi va u gallyutsinatsiyadan farq qiladi. "Ijodkorning ichki dunyoqarashida, – deb yozadi G.Flober, – gallyutsinatsiya bilan tasavvur orasida katta farq bor. Gallyutsinatsiya bilan siz dahshatni his qilasiz. "Men"ingizdan uzoqlashasiz. Poetikada esa quvonch bor"[9: 126]. Gallyutsinatsiya, aslida, tibbiyot termini. Biroq u badiiy tahlilda kishi ruhiyatini tavsiflash uchun ishlatiladi. Marhabo Qo'chqorovaga ko'ra, "mazkur adabiy hodisa o'zbek adabiyotida azaldan mavjud edi, ammo nazariy termin sifatida biroz kechroq iste'molda ishlatila boshlandi"[12: 169].

I.Kant ijodkorlikni dunyo qiyofasini o'zgartiruvchi yangi, ilgari mavjud bo'lmagan, "insonlashtirilgan" dunyoni yaratuvchi subyektiv faoliyat deb hisoblaydi[10: 108]. I.Kant ong strukturasining eng muhim elementlaridan biri sifatida ijodiy jarayonning tuzilishini tahlil qiladi. Tasavvurning ijodiy qobiliyati hissiy taassurotlarning xilma-xilligi va ong tushunchalari o'rtasidagi bog'lovchi bo'lib xizmat qiladi. Tasavvur tafakkur va faoliyatning umumiy manbaidir. Ijodiy tasavvurda tafakkur mavjud bo'lganligi sababli, u ong fenomenlari, ong g'oyalarini borliq bilan bog'lab turadi. I.Kant xayolning alohida funksiyasi haqida ham to'xtalib, aynan xayol orqali obrazlar yaratilishini va bu fantaziyani keltirib chiqarishini ta'kidlaydi. Tasavvurning taqlid emas, ijodiy faoliyat ekanini qayd etadi. Tasavvur xotira ta'sirisiz ham o'zini namoyon qilish qobiliyatiga ega. "Ijodkor, – deb yozadi I.Kant, – faqat taqlid qiladigan usta emas, balki o'z asarini asl nusxada yaratishni biladigan dahodir"[2: 49].

Badiiy ijod namunasini tahlil qilganda, avvalo, yozuvchi ham inson ekanini hisobga olish kerak. Barcha asarlardan fenomenologik tamoyillarni topib

bo'lmaydi. Chunki yozuvchi o'zga olamning odami emas. U ham boshqalar singari jamiyat, davr, siyosiy vaziyat hukmi ostida bo'lishi hamda barcha asarlarida sof ong fenomenlarini ifodalay olmasligi, sharoitdan kelib chiqib yozishi mumkin. Ba'zan ijtimoiy-mafkuraviy tamoyillar fenomenologik tamoyildan ustun kelishi ham bor gap. Bunday holat nafaqat bizning adabiyotimiz, balki dunyo adabiyotida kuzatilgan. Rus adabiyotshunosi S.A.Kibalnik "Chexovning badiiy fenomenologiyasi" maqolasida Pushkin ijodi haqida ham to'xtalib o'tar ekan shunday yozadi: "XIX-XX asrlar rus adabiyotidagi g'oyaviy va fenomenologik ikki turni ko'rsatish mumkin. Pushkinni ikkinchisining kashfiyotchisi deb hisoblaymiz, ammo uning nasri she'riyatiga nisbatan qarama-qarshidir. Pushkin nasrida mafkuraviy tamoyil fenomenologik tamoyildan ustun keladi. She'riyatda esa buning teskarisi"[8: 112]. Biz Pushkinning hayot yo'liga nazar tashlasak, bu yo'l doim birday tekis bo'lmaganini ko'ramiz. Demak, yozuvchining zamonni ulug'lagan, o'zligiga qarshi aytilgan fikrlari bo'lishi mumkin. Ammo bunday yakkam-dukkam uchrovchi gaplar yozuvchining mahorati, ijod samaradorligiga soya solmagan. Tahlilga salbiy tomondan yondashgan tanqidchi esa ijtimoiy tuzum qoliplari bilan, uning siyosiy buyurtmasi asosida harakat qilgan. Tarixda bu kabi hodisalarga misol ko'p. Bu jarayon haqida fikr yuritir ekan adabiyotshunos Bahodir Karim quyidagi fikrni keltiradi: "Badiiy asar matnini to'g'ri, o'z holicha, hech qanday mafkuraviy-siyosiy ta'sirlarga berilmasdan tushunib olish natijasida unda tasvirlangan voqea-hodisalar, his-tuyg'ular to'g'ri va o'z holicha ilmiy tilga ko'chadi"[3: 7].

Xulosa: Ijodkor ulg'aygani sari ijodidagi mavzular ko'lami kengayadi, borliqqa turli rakurslardan qarab, ko'plab tajribalarni boshdan kechiradi, hayot haqidagi falsafiy mushohadalari teranlashadi. Biroq asl ong fenomenlari o'zgarmasdan o'zini to'laroq namoyon qilishni boshlaydi. Chunki ular borliqni dastlab qabul qilayotganida shakllangan hodisalardir. Yozuvchi o'zi qabul qilgan olamni badiiylashtirgan holda qayta ishlab beruvchidir. Adib xarakteri, shaxsiyati, individual xususiyatlari qahramonlari psixologiyasiga ko'chib, tasvir usullariga ta'sir qiladi. Ijodining ilk davrida shakllanishni boshlagan ijodiy uslubi kamdan-

kam holatdagina o'zgarishi mumkin. Chunki yozuvchi, shoir, umuman, san'atkor xarakteri va shaxsiyatidan kelib chiqib, ular qolipi doirasida obrazlar yaratadi.

Maqolada badiiy ijod hodisasi, uni yuzaga kelish sababi, bu jarayonda muallif va o'quvchining ishtirokini tahlil qilishga urindik. Chunki badiiy asar muallif dunyoqarashidan tashqaridagi narsa emas. Sodda qilib tushuntirilganda ijod hodisasi, bu jarayonda ishtirok etuvchi omillar, uni yuzaga keltiruvchi sabablar, yaratuvchining psixik holatlari, qabul qiluvchining muallif tajribasi orqali uzatilgan signallarga nisbatan reaksiyalari tahlilidir.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Афоқова Н. Навоий ва психоанализ // “Тафаккур”. – 2022. – № 3.
2. Асмус В.Ф. Диалектика Канта. – Москва: 1929. – Б.49.
3. Баҳодир Карим. Абдулла Қодирий ва герменевтик тафаккур. – Тошкент: Академнашр, 2004. – Б.7.
4. Борев Ю. Эстетика: учебник. – М.: Высшая школа, 2002. – С.227-230.
5. Bargson H. Matter and memory. – New York: Zone books, 1990. – P.151.
6. Крюков А. Философия и искусство у Шеллинга. История философии и социокуль-турный контекст. Москва: 2012. – С.184.
7. Крюков А. Философия и искусство у Шеллинга // История философии и социокуль-турный контекст. – Москва: 2012. – С.193.
8. Кибальник С.А. Художественная феноменология Чехова. - <https://www.bibliofond.ru>, 2010.
9. Кожемякина И. “Художественное творчество и его особенности. Философия и психология творчества” Алматы, 2012.
10. Казиник М. Тайны гениев. – Москва: Новы Акропол, 2011. – С.136.
11. Ойзерман Т. Философия Канта и современность. – Москва: 1974. – С.108.
12. З.Фрейд. Поэт и фантазия // <https://cyberleninka.ru/article/n/poet-i-fantaziya>
13. Қўчқорова М. Бадий сўз ва руҳият манзаралари. – Тошкент: Мухаррир, 2011. – Б.169.